

4. Nõukogude kutse- ja keskeriharidussüsteemi väljakujunemine sõjajärgsel taastamisajajärgul (1945-1950)

4.1. Kutsekoolide võrgu väljakujunemine ja õpilaskond

1944/45. õppeaastale järgnenud paar aastat muutsid õige oluliselt kutseõppeasutuste esialgset võrku. Avati kaks eritööstuskooli (Tallinnas ja Viljandis)¹². Rohkesti asutati uusi vabrikutehasekoole, sest 6-kuulise õppeajaga õppeasutustena suutsid need kõige kiiremini rahuldada üleliiduliselt püstitatud eesmärgid ja koolitada ettevõtetele oskustöölise kaadrit. 1948. aastaks oli vabrikutehasekoolide arv suurenenud 15-ni¹³. Nendes valmistati ette puu- ja metallitöölisi vabrikutele ja tehastele, töölisi tekstiilitööstusele ning põlevkivikaevandustele ja sealsele õli- ja tööstusele, samuti maalreid, krohvijaid, müürseppi, betoneerijaid jt. ehitustöölisi, polügrafiste, vagunite, põllutöö- jt. masinate remondilukkseppi ning teiste elukutsete oskustöölisi. Põlevkivibasseini kaevanduste ja ehituste paremaks kindlustamiseks oskustöölistega reorganiseeriti 1949. aasta lõpul kolm vabrikutehasekooli kaevanduskoolideks, milles õppeaja kestvuseks jäi samuti kuus kuud¹⁴.

Sageli muudeti neil aastail vabrikutehasekoolide profiili. Vastavalt konkreetsele vajadusele kaadri järele anti neid ühelt baasettevõtelt teisele, viidi ühest linnast teise, suleti mõni vabrikutehasekool ühes ja avati uus teises linnas. Tundes ainult lühiajalist huvi nende hoole alla antud vabrikutehasekoolide vastu (kuni vajalik töölikontingent oli ette valmistatud), baasettevõtted sageli ei hoolitsenud küllaldaselt vabrikutehasekoolide eest. Sellest tingituna tuli paljudel vabrikutehasekoolidel tegutseda väga halbades tingimustes. Seejuures olid ebarahuldavad nii õppe- ja praktika- kui ka olmetingimused. Näiteks paiknes vabrikutehasekool Kiviõlis selleks kohandatud barakkides¹⁵. Ka valmistasid mõned ettevõtted endale töölikaadrit ette lühiajaliste kursuste kaudu, vabrikutehasekoolide lõpetanuid aga ei kindlustatud töökohtadega.

Need asjaolud põhjustasid mitme vabrikutehase- ja tööstuskooli konserveerimise ning hilisema sulgemise, eriti 1949-1950. aastal ning ka hiljem. Allesjäänud koole hakati paigutama parematesse tingimustesse. Nii suleti ruumide kõlbmatuse ja normaalsete õppe-tootmistingimuste puudumisest tingitult 1949. aastal vabrikutehasekoolid Valgas, Kohilas ja Sompas, 1952. aastal Ahtmes¹⁶. Vajalike õppe-tootmis- ja elu-olustikuliste tingimuste puudumise tõttu suleti 1950. aastal tööstuskoolid Haapsalus ja Viljandis, Tallinna Tööstuskool nr. 4 ning raudteekool Valgas¹⁷. Nende kutsekoolide käsutuses olnud hooned tagastati baasettevõtetele.

Nimetatud ümberkorraldused põhjustasid õppeasutuste vähenemise 32-lt (1948) 14-le 1952. aastal. Seisuga 1. jaanuar 1952 tegutses kuus tööstus-, viis vabriku-tehase, üks raudtee- ja kaks kaevanduskooli. Vastavalt vähenes ka kutsekoolide õpilaste arv (vt. tabel 1).

Peatüki 1
Kutsekoole

Tabel 1

Jrk. nr.	Kutsekooli liik	Aastad (seisuga 1. jaanuar)							
		1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952
1.	Tööstus- ja eritööstuskoole	11	10	13	13	12	10	6	6
	Õpilasi nendes	1110	1377	2331	3050	2691	1888	1194	1330
2.	Raudteekoole	2	2	2	2	2	2	1	1
	Õpilasi nendes	348	380	482	503	523	389	202	252
3.	Merekoole	-	2	2	2	-	-	-	-
	Õpilasi nendes	-	387	305	304	-	-	-	-
4.	Vabriku-tehasekoole	-	2	10	15	14	6	6	5
	Õpilasi nendes	-	206	2092	2895	1107	789	625	578
5.	Kaevanduskoole	-	-	-	-	-	3	2	2
	Õpilasi nendes	-	-	-	-	-	375	407	238
	Kokku								
	Kutsekoole	13	16	27	32	28	21	15	14
	Õpilasi nendes	1458	2350	5210	6752	4321	3441	2428	2398

225

Näeme, et põhilisteks kutselist ettevalmistust andvateks õppeasutusteks olid tol ajal tööstus- ja vabriku-tehasekoolid. Väiksem osakaal oli raudtee-, mere- ja kaevanduskoolidel. Õpilaskontingent kasvas 1948. aastaks 6752-ni, hakkas siis vähenema ja moodustas 1. jaanuaril 1952 vaid 2398. Selle üheks põhjuseks oli nende koolide vähene populaarsus rahva hulgas. Kõige selle tulemusena oldi sunnitud õpilaste vastuvõtuarvu vähendama, olemasolevate plaanide täitmise kindlustamiseks aga viima värbamistööd läbi ka meie vabariigiga piirnevates Leningradi, Pihkva ja Novgorodi oblastites. Siiski esines olemasolevate (ka vähendatud) vastuvõtuplaanide süstemaatilist mittetäitmist, mida ei suudetud kindlustada ka õpilaste organiseeritud värbamise (mobiliseerimise) teel. See omakorda põhjustas noortööliste ettevalmistamise plaanide mittetäitmise. Siiski andsid need õppeasutused Eesti NSV rahvamajandusele ajavahemikul 1945-1952 ligikaudu 16 000 oskustöölist.

4.2. Õppe- ja kasvatustöö, õppeasutuste materiaalne baas, kaader

1945.–1946. aastatel tõlgiti eesti keelde, saadeti õppeasutustele ning viidi tööstus-, raudtee-, mere- ja vabriku-tehasekoolides sisse üleliiduliselt kehtivad õppeprogrammid ja õppeplaanid. Õppeprotsess jagunes teoreetiliseks ja praktiliseks. Teoreetilises osas saavutati programmides ettenähtud materjalide omandamisel peagi rahuldav tase, kuigi näiteks veel 1952. aastal märgiti mõnes koolis vajakajäämisi matemaatika, füüsika ja vene keele õpetamisel¹⁸.

Praktiline tööõpetus sõltus paljuski materiaalsest baasist ja sellest tingitud võimalustest. Osa praktilistest töödest toimus koolide eneste õppetöökodades (kui need olid olemas), teine osa baasettevõtetes, kus vastava kooli õpilastele organiseeriti töökohad. Viimane olenes baasettevõtte suhtumisest. Üldiselt kindlustasid baasettevõtted õpilasi töökohtadega rahuldavalt, kuid esines ka vastutustundetut suhtumist (õpilasi rakendati abitöödele), mille all loomulikult kannatas õpilaste väljaõpe. Kohati läks sel viisil kaduma kuni 15 % õppe-tootmispraktikale ettenähtud ajast.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel esines raskusi koolide õppetöökodade varustamisel seadmete ja materjalidega (seda esines ka baasettevõtetes), mistõttu teinekord jäid täitmata osa õppeprogrammis ettenähtud ülesannetest. Hiljem täideti tootmisõpetuse õppeplaanid ja –programmid enamuses 100-protsendiliselt, millele aitas kaasa õppetöökodade arvu suurenemine ja nende sisseseadete täienemine. Näiteks oli 1946. aastal vabriku-tehasekoolides ainult kolm õppetöökoda, vajadust tunti veel 11 järele¹⁹. 1952. aasta juunis oli 14 õppeasutusel kokku 30 õppetöökoda 565 töökohaga, neist suurimad Raudteekoolil nr. 1 (kolm lukksepa töökoda 75 inimesele ja üks tislari töötuba 25 inimesele) ning Tööstuskoolil nr. 1 (kaks lukksepa töökoda 75-le ja 1 treialitöökoda 19 inimesele)²⁰. Seadmeid oli sel ajal kokku 277 nimetust, neist treipinke 135. Siiski ei rahuldanud ka see materiaalne baas. Nimetatud seadmetest olid ca 50 % juba vananenud ja ei vastanud kvalifitseeritud tööliste ettevalmistamise kaasaegsetele nõudmistele. Seejuures puudusid mõlemal kaevanduskoolil ja kolmel vabrikutehasekoolil täielikult õppetöokojad müürissepa, krohvija ja puusepa erialadel²¹.

Praktilise tööõpetuse käigus andsid õpilased ka toodangut. Esialgu valmistati lihtsamaid detaile, hiljem mindi üle keerulistemale seadmetele, milleks aitas kaasa ka materiaalse baasi täiendamine ja varustatuse paranemine.

Lisaraskusi õppe- ja kasvatustöö korraldamisel tekitas õppegruppide erinev hariduslik ja vanuseline tase. Sõjast tingituna oli osal noormeestel jäänud koolitöö lünklikuks. Kutsekoolidesse võeti ka nõutavast väiksema haridusega noori. Nii õppis 4-7-klassilise haridusega noorte kõrval õppis 8. ja 9. klassi lõpetanuid, kuid ka kolme- ja kahe-, isegi ühe-klassilise haridusega noorukeid. Domineeriv osa oli siiski 5 - 7-klassilise haridusega noortel. Näiteks Tartu vabriku-tehasekoolis nr. 7 seisuga 10. august 1946 jagunes 94 noore (neist venelasi 52 ja eestlasi 42) hariduslik tase järgmiselt: 1-klassilise haridusega oli üks õpilane, 2-klassilisega viis, 3-klassilisega - 29, 4-klassilisega - 30, 5-klassilisega - seitse, 6-klassilisega - 18 ja 7-klassilise haridusega neli õpilast²². 1950. aastateks õpilaste hariduslik tase siiski ühtlustus.

Nõukogude pedagoogika üheks põhinõudeks oli õppetöö lahutamatu seos nõukoguliku kasvatustööga. Seesugust kasvatustöö seostamist õppetööga tuli õppida nüüd ka Eesti kutsekoolide õpetajatel. Selleks korraldati 1948. aastal pedagoogilise miinimumi kursused, millest koolide juhtiva personali kõrval pidid kohustuslikus korras osa võtma ka kõik aineõpetajad, tootmisõpetuse meistrid ja vanemmeistrid ning internaatide kasvatajad. Õppe- ja praktilise töö tundides hakati sisse viima kasvatuslikke elemente, seostama programmilist materjali jooksvate sise- ja välispoliitiliste sündmustega. Õppeasutustes rajati poliitkabinette, organiseeriti regulaarselt loenguid ja vestlusi poliitilistel teemadel, viidi sisse spetsiaalsed poliittunnid. 1950. aastal viidi täiendavalt sisse pedagoogilise miinimumi kursus kõrgendatud programmi järgi. Juhtiva personali kõrval pidi sellest osa võtma koolide pedagoogiline kaader tervikuna. Üldkokkuvõttes rakendati kutseõppeasutustes stalinlikke ideoloogilisi mõjutusvahendeid tunduvalt ulatuslikumalt kui üldhariduskoolides.

Samu eesmäärke taotles ka õppeasutuste vaheline sotsialistlik võistlus. Eriti laia ulatuse võttis sotsialistlik võistlus NLKP XIX kongressi auks, mille käigus kõik õppeasutused ületasid toodangu plaani, tegid suure töö ära õppetundide ja õppekabinettide varustamisel, valmistasid õppeotstarbeks näitlikke vahendeid, remontisid koolihooneid jne²³.

Metoodilise töö edendamiseks moodustati 1950. aasta oktoobris Vabariikliku Tööjõureservide Valitsuse juures õppe-metoodiline kabinet. Viimase juures töötas 1952. aastal 12 sektsiooni (õppe-organisatsiooniline, kultuur-massiline, lukksepa-elukutsete jt.)²⁴. Metoodiline kabinet hakkas juhtima ja suunama sektsioonide, metoodiliste komisjonide ja õppekabinettide tööd kutsekoolides, varustama neid sisseseadete ja metoodiliste materjalidega.

Õppeedukus kutsekoolides oli erinev, olles ühel õppeaastal suurem, teisel väiksem. Vabariigi ulatuses tervikuna näitas see aga kasvutendentsi. Näiteks 1946. aastal oli õppeedukus tootmisõpetuse osas 91,8 ja teoreetilise õpetuse osas 95,4 protsenti²⁵. 1949/50. õppeaastal aga saavutati 99,54 ja 1950/51. õppeaastal 99,7 protsendiline õppeedukus²⁶. Parimatele kutsekoolide lõpetajatele võimaldati edasiõppimine tehnikumides. Nii suunati 1949. aastal edasi õppima Leningradi Industriaaltehnikumi 14, Minski Industriaaltehnikumi viis ja Moskva Kehakultuuri Tehnikumi kaks õpilast²⁷. Järgmisel aastal suunati Moskva Kehakultuuri Tehnikumi veel neli tööstuskooli lõpetanut²⁸.

Suur oli õpilaste väljalangevus. Näiteks langes 1946. aastal õppeasutustest välja 308 inimest, neist omavoliliselt 103²⁹. Õpilaste väljalangevuse vastu võideldi igati ja mõned õppeasutused saavutasid selles osas üsna häid tulemusi. Suur osa väljalangemistest tuleb kanda halbade olmetingimuste arvele.

Esimestel sõjajärgsetel aastatel töötasid mitmedki kutsekoolid materiaalselt rasketes tingimustes. Õppetöökodade ja seadmete kõrval oli puudus ka ühiselamukohtadest. Raskusi oli õpilaste toitlustamise, rõivaste ja jalatsitega varustamisel. Õpilastele oli küll ette nähtud ühis-toitlustamine, kuid sellekohaste võimaluste puudumisel koolides tuli seda teha kas üldkasutatavates või kinnistes töölissööklates. Viimastes oli kutsekoolide õpilaste toitlustamine sageli üsna halval järjel. Esines häireid ja raskusi ka rõivaste ja jalatsitega varustamisel. Nii märgiti näiteks 1946. aastal Tartu Vabriku-tehasekooli nr. 7 õpilaste äärmiselt halba varustatust rõivaste ja jalatsitega³⁰. Puudus oli ka õppe- ja ühiselamupindadest. Esimeste puudumisel jäid mõned koolid planeeritud kohtades avamata või viibis nende tegevuse algus. Piisavalt ei olnud ka kohti ühiselamutes. Näiteks 1947. aasta algul vajasisid ühiselamukohti 1800 õpilast, kes elasid kas sugulaste või tuttavate juures³¹. Ka ühiselamutes olid elutingimused kohati väga halvad. Näiteks Vabriku-tehasekooli nr. 1 ühiselamu, mis oli ümber ehitatud endisest hobusetallist, oli röske ja külm. Halvad olid elutingimused ka Tallinna Vabriku-tehasekoolide nr. 10 ja 12, samuti Kiviõlis ja Kukrusel asunud vabriku-tehasekoolide ühiselamutes. Halvad elutingimused põhjustasid õpilaste massilist haigestumist. Näiteks oli tööjõureservide koolides 1946. aastal 4800 haigusjuhtu³².

Tunduvalt parem oli olukord 1950. aastate alguses. 1952. aastal olid ühiselamud kõigil õppeasutustel, kus elas 1750 õpilast³³. Keskmiselt tuli õpilase kohta ühiselamute pinda 4,8 ruutmeetrit, kuigi ka nüüd olid mõnedes õppeasutustes elamistingimused veel kitsad. Seetõttu püüti tingimusi selles osas veelgi parandada.

Suviti organiseeriti tööstus- ja raudteekoolide õpilastele tervistavaid puhkelaagreid. Näiteks organiseeriti 1952. aastal kolm laagrit - Kuremaal 117-le, Põltsamaal 80-le ja Kingissepas 25 õpilasele³⁴.

Väga suuri raskusi oli õpikutega. Mõnel erialal ei olnud enam võimalik kasutada varasemaid erialaõpikuid, osadel erialadel puudusid aga õpikud üldse (ka venekeelsed). Aegamööda varustatus õpikutega mõnevõrra paranes, peamiselt vene keelest eesti keelde tõlgitud õpikute väljaandmise näol.

Üsnagi elavalt tegutsesid õpilaste kunstilise isetegevuse ringid, eriti siis kui paranesid tingimused ruumide osas. Kultuurmassilist tööd organiseerisid ja juhtisid direktori abid poliitmassilise töö alal. Esialgu oli see nõrgal järjel. Kogemuste suurenedes ja tingimuste paranedes hakati neid läbi viima järjekindlalt. Tunduvalt suurenes kunstilise isetegevuse ringide arv, arendati tehnilise propaganda ringe. 1950. aasta septembris oli ringide tööst haaratud ligikaudu 80 % õpilastest, 1952. aastal oli 65 ringis kokku 1520 õpilast³⁵. Tuntuks sai 1947. aastal asutatud tööjõureservide koolide õpilastest koosnev laulu- ja tantsuansambel, mille arvukatest ringidest oli õpilaste hulgas kõige populaarsem koreograafiring³⁶. 1952. aastal oli ansambli koosseisus 202 õpilast³⁷.

Kõigis õppeasutustes moodustati õpilaste komsomoli- ja ametiühinguorganisatsioonid. Erilise aktiivsuse, lausa pealesundimisega värvati komsomoli õpilasi tööstuskoolides. Ametiühingusse, millest miski ei sõltunud, peeti normaalseks. Nii suureneski kommunistlike noorte arv ja suurenesid komsomoliorganisatsioonid. Kui näiteks 1950. aasta septembris kuulus komsomoli 38 % kutsekoolide õpilastest, siis 1952. aasta juunis oli nende osakaal juba 63 protsenti³⁸.

Kutsekoolide komplekteerimist õpetajate, meistrite ja kasvatajatega raskendasid materiaalsed tingimused. Ei tekkinud püsivat kaadrit. Suur oli kaadri voolavus. Elutingimuste võimaldamiseks tuli õpetajaid ja meistreid sageli paigutada õpilastele määratud ühiselamuisse, mis niigi olid üle koormatud. Ka suurendas kaadri liikuvust tolele ajastule iseloomulik juhtiva kaadri vahetamine, eriti direktorite osas. Õpilaste vähese arvu tõttu ei saanud õpetajad tihtipeale täit koormust. Seepärast otsiti tööd kõrvalt. Ka seetõttu kannatas õppetöö tase. Näiteks 1952. aasta viie esimese kuu jooksul vahetus 23 kasvatajast üheksa, kaheksa tootmisõpetuse meistrit ning 32 insenerpedagoogi³⁹.

Rahule ei saanud jääda ka õpetajate ja meistrite haridusliku tasemega. Osa neist täiendas siiski oma erialast kvalifikatsiooni õppimisega keskeri- või kõrgemates õppeasutustes. Suurt tähelepanu pöörati kaadri ette- ja ümbervalmistamisele kursuste kaudu, mis alal saavutatigi kõige paremaid tulemusi. Nõukogude okupatsioonivõimud seadsid eesmärgiks rakendada juhtival tööil kõikjal partei liikmeid. Erilise järjekindlusega tehti seda oskustöölisi ettevalmistavates õppeasutustes, kus juba okupatsiooni algul oli juhtivkoosseisus partei liikmete osakaal võrreldes teiste koolidega väga suur. ÜK(b)P liikmete arvu aga suurendati tempokalt. Kui õppeasutuste direktoritest olid 1945. aastal partei liikmed vaid 68 protsenti, siis 1951. aastal olid ÜK(b)P liikmed juba kõik õppeasutuste direktorid ja nende abid kultuurmassilise töö alal. Kaheksa õppeasutuse juures olid moodustatud oma parteiorganisatsioonid kokku 57 inimesega⁴⁰.

Õpilaste ettevalmistuse tase koolides oli üldiselt rahuldav, kuigi kohati jäi ettevalmistusse lünki ja lõpetanute teadmised ei rahuldanud täielikult tööstuse nõudmisi. Osaliselt tulenes see esimeste sõjajärgsete aastate raskustest. Kuid kaasaegne tehnika tase nõudis oskustööliselt suuremaid teadmisi kui 4–5 klassilisel üldharidusel põhinenud enamalt jaolt 6-kuuline kutseline ettevalmistus. Seda arvestati kutseharidussüsteemi edasisel arendamisel.

4.3. Keskeriõppeasutuste süsteemi edasiarendamine

Eesti Vabariigi aegse haridussüsteemi administratiivse ühtsuse lammutamine, mis algas 1940/41. õppeaastal, jätkus sõja järel. Üks teise järel anti Hariduse Rahvakomissariaadi (end. Haridusministeerium) alluvusest teiste ametkondade alluvusse terveid õppeasutuste tüüpe. Haridusministeeriumi alluvusse jäid vaid pedagoogikaõppeasutused.⁴¹ Rahvakomissariaade Nõukogu juures asunud Kõrgemate Koolide Komitee poolt 19. aprillil 1945 kinnitatud perspektiivplaani alusel. 1. juulist 1945 reorganiseeriti kõik Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaadile allunud tehnikumid. Tallinna I Tööstustehnikum reorganiseeriti Tallinna Elektromehaanika Tehnikumiks, Tallinna II ja Tartu Tööstustehnikum industriaaltehnikumideks, Tallinna, Tartu ja Rakvere majandustehnikumid – arve- ja plaanindustehnikumideks, Pärnu ja Paide Majandustehnikum ning Valga ja Viljandi Majandus- ja Naistööstustehnikum – arve- ja tööstustehnikumideks. Tallinna, Tartu ja Rakvere naistööstustehnikumid (käsitööstuslikud tehnikumid) – kergetööstuse tehnikumideks, Võru Majandus- ja Tööstustehnikum – Võru Tööstustehnikumiks ning Tallinna Toitlus- ja Eelkoolikasvatuse Tehnikum – Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikumiks.

Väiksemaid ümberkorraldusi toimus teisigi. Tallinna Õpetajate Seminari juurde viidi 1. juulist 1945 Tallinna Toitlus- ja Eelkoolikasvatuse Tehnikumi patronaazi ja koolieelse kasvatuse osakonnad.⁴² Uuemõisa Põllumajandustehnikum paigutati ümber Harjumaale endisesse Saku mõisa. Seal alustati õppetööd agronoomia, kodumajanduse ja maakorralduse erialadel. Põllutöö rahvakomissari käskkirja alusel viidi kodumajanduse eriala õpilased Sakust 1945. aasta sügisel Kehtna Kodumajandustehnikumi juurde. Alamastme kutsekoolide võrku kuulunud Haapsalu ja Kuressaare Käsitööstuslik Kool reorganiseeriti 1945/46. õppeaastast Haapsalu Arve- ja Tööstustehnikumiks ning Kuressaare Tööstustehnikumiks. Peale selle liideti Pärnu ja Paide Arve- ja Tööstustehnikumi, Tallinna Kergetööstuse Tehnikumi ja Võru Tööstustehnikumiga nendes linnades asunud käsitööstuslikud koolid.⁴³ Avati seitse uut keskeriõppeasutust: Tallinna Mäetehnikum, Tallinna Kalandustehnikum (esialgse nimega Tallinna Merekalanduse Tehnikum), Tallinna Merekool, Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikum, Rakvere ja Viljandi Meditsiiniõdede Kool (alates 1946 meditsiinikeskkoolid) ning Vabariiklik Tallinna Kehakultuuritehnikum, neist neli esimest üleliiduliste ministeeriumide alluvuses.

Laiendati ka keskeriõppeasutustes õpetatavaid erialasid. Tallinna Mäetehnikumis ja Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikumis alustati kaadri ettevalmistamist forsseeritult arendatavale põlevkivitööstusele, Tallinna Kalandustehnikumis ja Tallinna Merekoolis kalatööstusele ja laevandusele. Hakati ette valmistama kehakultuuri- ja sporditöötajaid. Uusi erialasid avati meditsiinikeskkoolides. Hariduse Rahvakomissariaadile allunud tööstuslikes tehnikumides avati endise kolme laia profiiliga eriala asemel mitu kitsamat: tugevvoolutehnika, nõrkvoolutehnika, metallide lõiketöötlemine, autotranspordi remont ja ekspluatatsioon, tööstuslik ja tsiviilehitus, arhitektuur. Põllumajandus-, aiandus- ja loomakasvatustehnikumide juures moodustati 1945/46. õppeaastal III kursuse paralleelklasse eri õppeplaani ja õppekavaga, kuhu võeti vastu kontrollassistentide koolide, põllunduskoolide, aianduskoolide ja kõikide teiste põllumajanduskoolide lõpetanuid. Mõnes tehnikumis suleti ka osa erialasid. Seda tingis väikeste õpperühmade koondamine suuremateks.

Arve- ja plaanindustehnikumid, arve- ja tööstustehnikumid, kergetööstuse tehnikumid, Kuressaare Tööstustehnikum ja Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikum jäid spetsialistide ettevalmistajateks majanduse ja kergetööstuse erialadel (tööstuslik raamatupidamine, kaubanduslik raamatupidamine, tööstus- ja toidukaupade tundmine, planeerimine tööstusettevõtetes, statistika, planeerimine kaubandusettevõtetes, dekoratiivkudumine, rõivaste konstrueerimine ja modelleerimine, trikotaaž ja tikand, peakatete valmistamine, dieteetika* [* Sellele Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikumis õpetatud erialale võeti vastu ainult

keskkooli lõpetanud ning õppeaeg kestis siin kaks aastat.], toiduvalmistamise tehnoloogia). Hariduse Rahvakomissariaadile allunud 17 tehnikumist õpetati tööstuslikke erialasid kolmes, kergetööstuslikke ja majanduslikke erialasid aga 13 õppeasutuses (Võru Tööstustehnikumis õpetati nii tööstuslikke kui ka kergetööstuslikke erialasid), siis jäid neis õppeasutustes spetsialistide ettevalmistamisel ülekaalus olevaiks majanduslikud ja kergetööstuslikud erialad.⁴⁴

1946. aastal võeti Eesti NSV Ülemnõukogu poolt seadusena vastu Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viie aasta plaan aastaks 1946-1950.⁴⁵ Viie aasta plaanis nähti ette tööstuse ja põllumajanduse sõjaeelse taseme saavutamine ja seejärel selle tunduv ületamine. Majanduse intensiivne areng eeldas ka tehnikumide töö tunduvat laiendamist, sest taheti majanduse kõigile harudele ette valmistada võimalikult palju keskmise kvalifikatsiooniga spetsialiste. Seda kajastas ka viie aasta plaan, mis nägi ette 1950. aastaks õpilaste arvu suurendamise 14 000 õpilaseni (suurenemine võrreldes 1945. aastaga 61 protsenti).⁴⁶ Suurendada tuli erialaspetsialistide ettevalmistamist nendel erialadel, mille järgi tööstuses, põllumajanduses ja kultuuriasutustes tekkis täiendav vajadus, kuid ka ette valmistada töötajaid täiesti uutel erialadel.

Aastail 1946 – 1949 avati neli uut õppeasutust. 1946. aastal avati Antsla Tehniliste Kultuuride Tehnikum ja Tallinnas Eesti Riiklik Koreograafiline Kool, 1947. aastal avati Vabariiklik Nõukogude Kaubanduse Tehnikum (Viljandis) ning 1949. aastal Narva Õhtune Tekstiilitehnikum. Neist Eesti Riiklik Koreograafiline Kool asutati 9-aastase õppeajaga koolina, kuhu spetsiifikast tingitult võeti noori vastu alates 8. eluaastast. Õppetöö koreograafiakooli eriainetes toimus pärast lõunat, üldhariduslikke aineid õpiti ennelõunases vahetuses teistes Tallinna koolides.⁴⁷

Et vajati rohkesti spetsialiste tööstuslikel erialadel, siis reorganiseeris Haridusministeerium* [* 1946. aastal nimetati Eesti NSV Hariduse Rahvakomissariaat ümber Eesti NSV Haridusministeeriumiks.] 1947/48. õppeaastast kuus tehnikumi, järgmisel õppeaastal aga peaaegu kogu Haridusministeeriumile allunud tehnikumide võrk. Tallinna ja Tartu Industriaaltehnikum reorganiseeriti vastavalt Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumiks ning Tartu Elektromehaanika Tehnikumiks; Tallinna, Tartu ja Rakvere Kergetööstuse tehnikum – Tallinna Tekstiili- ja Õmblustehnikumiks ning Tartu ja Rakvere Kohaliku Tööstuse Tehnikumiks; Pärnu, Viljandi, Valga ja Paide Arve- ja Tööstustehnikumid – Pärnu Turbatööstuse Tehnikumiks, Viljandi Õmblustehnikumiks (likvideeriti järgmisel aastal), Valga Arve- ja Plaanindustehnikumiks ning Paide Kooperatiivkaubanduse Tehnikumiks; Võru ja Kuressaare Tööstustehnikum registreeriti – Võru Kohaliku Tööstuse Tehnikumiks ja Kuressaare Ehitustehnikumiks; Tartu Arve- ja

Plaanindustehnikum muudeti – Tartu Ehitustehnikumiks ning Tallinna Ühiskondliku Toitlustamise Tehnikum - Tallinna Toiduainete tööstuse tehnikumiks. 10. oktoobrist 1948 likvideeriti Haapsalu Arve- ja Tööstustehnikum ning Rakvere Arve- ja Plaanindustehnikum.⁴⁸

Nende abinõude tulemusena vähendati spetsialistide ettevalmistamist kergetööstuse ja majanduse erialadel (rõivaste konstrueerimine ja modelleerimine, dekoratiivkudumine, kaubanduslik raamatupidamine jt.) ning suurendati nende ettevalmistamist tööstuserialadel. Loodi varem puudunud sellised kitsama spetsialiteediga õppeasutused nagu ehitustehnikumid, turbatööstuse tehnikum jt. Avati uusi erialasid, mis varem meie keskeriõppeasutustes puudusid (turbatööstus, keemilised analüüsid, vedurimajandus, vagunimajandus, ehitusmaterjalide ja –detailide tootmine, elektrijaamade elektriala ja mitmed teised).

Olulisi muudatusi tehti ka muusikakoolides ja põllumajanduslikes tehnikumides. 1949/50. õppeaastast muudeti Tallinna ja Tartu Riiklikud Muusikakoolid vastavalt üleliidulistele 4-aastase õppeajaga koolideks. Seniste 10-aastase õppeajaga erialade (klaver, viiul, tšello) esimesed kuus õppeaastat eraldati iseseisvateks laste muusikakoolideks.⁴⁹

Ajavahemikul 1946–1950 reorganiseeriti põllumajandustehnikumideks Antsla Tehniliste Kultuuride Tehnikum ja Kehtna Kodumajandustehnikum, Vana-Võidu Tehniliste Kultuuride Tehnikum* [* Kuni 1946/47. õppeaastani Vana-Võidu Kodumajandustehnikum.] ja Väimela Põllumajandustehnikum vastavalt Vana-Võidu ja Väimela Loomakasvatustehnikumideks ning Uuemõisa (Saku) Põllumajandustehnikum Saku Maakorraldus- ja Maaparandustehnikumiks. Tegevuse lõpetas Polli Aiandustehnikum. Avati ka uusi erialasid: Kehtnas agronoomia ja põllumajanduslik raamatupidamine, Väimelas zootehnika ja veterinaaria, Vana-Võidus tehnilised kultuurid ja zootehnika, Antslas tehnilised kultuurid ja agronoomia, Türil zootehnika, Sakus maaparandus ning Tihemetsa tehnikumis auto-traktorimajandus.⁵⁰ Analoogiliselt muusikakoolidele kehtestati 4-aastane õppeaeg ka põllumajanduslikes tehnikumides.

Uusi erialasid avati ka teistes õppeasutustes. Tallinna Meditsiinilises Keskkoolis avati neil aastail sünnitusabi ja lasteasutuste meditsiiniõdede ning Tartu Meditsiinilises Keskkoolis sünnitusabi eriala. Tallinna Rahandustehnikum reorganiseeriti 1949/50. õppeaastast Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumiks, kus hakati ette valmistama ka pangaasutuste krediteerimise ning raharingluse ala finantsiste ja raamatupidajaid. 1940. aastate lõpul anti Eesti tehnikumides ja teistes keskeriõppeasutustes noortele õpetust rohkem kui 80 erialal.

Seoses uute erialade sisseviimisega tehnikumidesse, likvideeriti või kahandati spetsialistide ettevalmistamist nendel erialadel, mille järgi kas ei olnud nõudmist või oli ette näha selle vähenemist. Näiteks suleti Tallinna Tekstiili- ja Õmblustehnikumis dekoratiivkudumise, peakatete valmistamise, trikotaaži ja tikandi, Tartu Kohaliku Tööstuse Tehnikumis rõivaste konstrueerimise ja modelleerimise ning dekoratiivkudumise erialad. Selle tulemusena vähenes keskerialase ettevalmistusega spetsialistide ettevalmistamine sellistel aladel nagu rõivaste konstrueerimine ja modelleerimine, kaubanduslik raamatupidamine, planeerimine kaubandusettevõtetes, statistika, tööstus- ja toidukaupade tundmine. Hoopiski likvideeriti tehnikumides dekoratiivkudumise, trikotaaži ja tikandi, kodumajanduse, peakatete valmistamise, tugevoolutehnika ja nõrkvoolutehnika erialad. Eesti eripära ja omanäolisus said tugeva löögi. Õpilasi tuli viia ühest õppeasutusest teise, kus õpitav eriala oli alles. Samuti viidi õpilasi ühelt erialalt teisele, perspektiivikamale erialale (juhul, kui õpilane soovis õpinguid jätkata samas õppeasutuses). Sagedane reorganiseerimine häiris osa tehnikumide õppetegevust, vähendades noorte usaldust nende õppeasutuste vastu. Lõpptulemuseks olid raskused vastuvõtuplaanide täitmisel.

Oluliselt mõjutas tööstuslike tehnikumide edasist arengukäiku nende üleandmine tootvate ministeeriumide alluvusse. Vastavasisuline otsus võeti vastu Haridusministeeriumi kolleegiumil 8. juunil 1950. Üleandmine kooskõlastati asjast huvitatud ministeeriumidega ja kinnitati NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi poolt 28. veebruaril 1951. Haridusministeeriumi alluvusest anti ära kõik tehnikumid, neist vaadeldaval ajavahemikul 11 (kümme 1951. ja üks 1952. aastal).⁵¹

Uues alluvuses ühendati mitu profiililt lähedast tehnikumi, kahele õppeasutusele anti uus suund, kuna Rakvere Kohaliku Tööstuse Tehnikum lõpetas 1. septembrist 1952 tegevuse (uute õpilaste vastuvõtmine tehnikumi lõpetati juba 1950. aastal).* [* Ühe aasta õppisid siin veel nn. Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikumi Rakvere filiaalis 52 rõivaste konstrueerimise ja modelleerimise eriala õpilast.] Ühendati järgmised õppeasutused: Tallinna Toiduainetetööstuse Tehnikum – Vabariikliku Nõukogude Kaubanduse Tehnikumiga (1951) ja Kuressaare Ehitustehnikum – Tallinna Elektromehaanika tehnikumiga. Viimane nimetati ümber Tallinna Kommunaal-Ehitustehnikumiks (1952). Tartu Elektromehaanika Tehnikum reorganiseeriti 1951 Tartu Raudteetranspordi Tehnikumiks ja Tartu Kohaliku Tööstuse Tehnikum – Tartu Kunstliku Vedelkütte Tehnikumiks (1952). 1950. aasta juulis anti Põllumajanduse Ministeeriumi alluvusest Liha- ja Piimatööstuse Ministeeriumile üle Õisu Loomakasvatustehnikum, mis vastavalt oma profiilile nimetati sama aasta novembris Õisu Tehnoloogiliseks Piimandustehnikumiks.

Uusi erialasid avati Tallinna Kommunaal-Ehitustehnikumis (linna gaasimajandus, raadioside ja raadiolevi jt), Tartu Kunstliku Vedelkütte Tehnikumis (kunstliku vedelkütuse tootmine ja kunstliku vedelkütuse tehaste seadmed), Tartu Ehitustehnikumis, Tartu Raudteetranspordi Tehnikumis ja Pärnu Turbatööstuse Tehnikumis. Ühenduses merekoolide spetsialiseerumisega suleti Tallinna Merekoolis raadiotehnika eriala (1951). Suured muudatused põllumajandustehnikumides toimusid ühenduses sund-kollektiviseerimisega. Suurendati oluliselt agronoomide, zootehnikute, põllumajandusraamatupidajate ning teiste kolhoosidele ja sovhoosidele vajalike spetsialistide ettevalmistamist. Avati ka kaks uut õppeasutust. Kehtnas organiseeriti sealse 2-aastase õppeajaga kooli baasil 3-aastase õppeajaga Kolhooside Esimeeste Ettevalmistamise Põllumajanduskeskkool (alustas õppetööd 1. novembril 1951 kolme kursuse ja kokku 130 õpilasega). Sovhooside Ministeerium avas agronoomia ja zootehnika erialadega põllumajandustehnikumi Mõdrikul.

Kultuurharidusalaste õppeasutuste võrku lisandusid Tartu Kujutava Kunsti Kool (1951) ja Tallinna Kultuurharidusala Kool (1952). Neist esimene oli 5-, ja teine 3-aastase õppeajaga. Tartu Kujutava Kunsti Kool hakkas ette valmistama joonistamise ja joonestamise õpetajaid ning skulptoreid, Tallinna Kultuurharidusala Kool raamatukogude ja klubiliste asutuste töötajaid.

1940. aastate teisel poolel töötas keskeriõppeasutuste juures ka kolm õhtust osakonda: üks Tallinna, teine Tartu* [* Tartu Industriaaltehnikumi õhtune osakond lõpetas tegevuse 1945/46. õppeaastal.] industriaaltehnikumi juures, kolmas Tallinna Elektromehaanika Tehnikumi juures. Tegutses ka üks kaugõppeosakond (Tallinna Juriidilises koolis).

Seoses spetsialistide ettevalmistamise suurendamise vajadusega hakati 1950. aastatel suuremat tähelepanu pöörama ka mittestatsionaarse ja õhtuse õppevormi arendamisele.

Väimela Loomakasvatustehnikumi juures organiseeriti kaugõppeosakond juba 1. oktoobrist 1949. Õpilasi võeti sinna vastu nii 1949. kui 1950. aastal, kuid tegeliku õppetööga saadi alustada alles 1951. aastal. Seejärel moodustati kaugõppeosakond veel kahe tööstusliku tehnikumi (1951.aastal), nelja põllumajandusliku tehnikumi ning Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumi (kõigis 1952. aastal) juures. Edasiõppimise võimalusi nendes kasutasid eeskätt eriharidust mitteomavad praktikud.

Tallinna Kommunaal-Ehitustehnikumis ning Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumis laiendati olemasolevaid õhtuseid osakondi kas uute erialade või venekeelsete õppegruppide avamisega. Avati ka kaks uut õhtust osakonda: Tallinna Tekstiili- ja Õmblustehnikumi (1951) ning Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikumi (1952) juures.

1950. aastail hakati Nõukogude Liidus rajama uut tüüpi keskeriõppeasutusi, kuhu võeti vastu ainult üldharidusliku keskkooli lõpetanud noori.⁵² Olenevalt erialast kestis õppeaeg nendes ühest aastast kaheksast kuust kuni 2,5 aastani. Õppetöö neis koolides toimus peamiselt erialainetes ning õppe- ja tootmispraktika kaudu. Samadel tingimustel alustasid olemasolevate õppeasutuste juures tööd grupid lühendatud õppeajaga.⁵³

Uus õppevorm hakkas levima ka Eestis, kus 1951. aastal võeti Tallinna Mäetehnikumi vastu 91 ning Saku Maakorraldus- ja Maaparandustehnikumi 30 keskharidusega noort.⁵⁴

Järgnevatel aastatel moodustati taolisi õppegruppe ka teiste keskeriõppeasutuste juures, neist 1952. aastal Tallinna Kommunaal-Ehitustehnikumis, Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikumis (kaugõppeosakonnas) ning Tallinna Rahanduse ja Krediiditehnikumis, õpilaste arv keskharidusega noortest komplekteeritud õppegruppides ulatus 1952/53 õppeaasta algul 248-le (2,1 %).

4. 4. Keskeriõppeasutuste võrk ja õpilaskond

Keskeriõppeasutuste võrgu kujunemise ja õpilaste arvu kasvu dünaamikast käsitledaval ajavahemikul annab teatud pildi tab. 1.

Tabel 1

Õppeaastad [✱]	Kooli ^{✱✱}	Õpilasi			
		sellest osakondades			
		Kokku	päevased	õhtused	kaugõppe-
1	2	3	4	5	6
1944/45	34	5178	andmed puuduvad		-
1945/46	43	8739	8347	344	48
1946/47	44	9018	8764	251	93
1947/48	45	8888	8559	232	97
1948/49	43	9361	9048	201	112
1949/50	43	8925	8549	274	102
1950/51	43	9282	8903	272	107
1951/52	44	9889	9288	373	228
1952/53	44	11 561	10 363	504	694

Tabel on koostatud A. Kenniku väitekirja „Kesk-erihariduse areng Nõukogude Eestis (1944-1961)“ andmete alusel.

Nii on Eesti keskeriõppeasutuste võrk arvuliselt välja kujunenud juba 1945/46. õppeaastaks, mille järel see püsis 43–45 piiiril ka veel 1952/53. õppeaastal. Õpilaste arv 1944/45. õppeaastal (seisuga 1. märts 1945) suurenes 5178-lt juba 1945/46. õppeaasta alguseks 9000 piiresse ja kasvas märgatavalt alles 1952/53. õppeaastal. Valitsevaks kujunes päevane (statsionaarne) õppevorm. Õhtune õpetus ja õppimine kaugõppe teel levisid sel ajal veel vähe. 1952/53. õppeaasta algul õppis päevastes osakondades 89,6 %, õhtustes osakondades 4,4 ja kaugõppeosakondades 6 % Eesti keskeriõppeasutuste õpilastest.

Õpilaste arvu jagunemisest keskeriõppeasutuste liikide vahel annab ülevaate tab 2.

Tabel 2

Jrk. nr.	Õppeasutuse liik	Õ p p e a a s t a d								
		1944/45.	1945/46.	1946/47.	1947/48.	1948/49.	1949/50.	1950/51.	1951/52.	1952/53.
1.	Tööstuslikke ja tehnilisi õppeasutusi	10	18	18	18	16	16	16	16	14
	Õpilasi nendes	2374	4649	4646	4417	4955	4584	4534	4469	5137
2.	Majanduslikke õppeasutusi	6	3	3	3	2	2	2	2	2
	Õpilasi nendes	4269	953	880	768	423	409	428	524	610
3.	Põllumajanduslikke õppeasutusi	13	13	13	13	13	13	13	13	14
	Õpilasi nendes	652	1185	1175	1411	1397	1604	2009	2397	2965
4.	Meditiinikeskkoole	2	4	4	4	4	4	4	4	4
	Õpilasi nendes	279	848	1019	858	869	841	871	890	1054
5.	Muusika-, koreograafia- ja kunstikooled	2	2	3	3	3	3	3	4	4
	Õpilasi nendes	534	585	624	672	718	434	399	402	420
6.	Rahandus- ja kaubandustehnikume	1	1	1	2	3	3	3	3	3
	Õpilasi nendes	76	307	284	328	549	654	681	856	943
7.	Teisi õppeasutusi	2	2	2	2	2	2	2	2	3
	Õpilasi nendes	2	212	390	434	450	399	360	351	432
Kokku keskeriõppeasutusi		34	43	44	45	43	43	43	44	44
Õpilasi nendes		5478	8739	9018	8888	9361	8925	9282	9889	11 561

Kasutatud on samu allikaid, mis tabel 1 puhul.

Selgub, et ligikaudu pooled keskeriõppeasutuste õpilastest kuulusid õppeaastail 1944/45 – 1952/53 tööstuslikesse tehnikumidesse (1944/45. õ.-a. – ...%, 1945/46. õ.-a. – 53,2 %, 1952/53. õ.-a. – 44,4 %). Tunduvalt vähenes endiste kommerts- ja kaubanduskoolide baasil loodud majanduslike õppeasutuste osakaal. Viimastest osa reorganiseeriti tööstustehnikumideks, allesjäänutes tõsteti tööstusega seotud erialade (näit. tööstuslik raamatupidamine) osakaalu. Iseloomustav on veel õpilaste arvu tunduv suuremine põllumajandustehnikumides ja meditsiinikeskkoolides. Kui näiteks põllumajanduslikes tehnikumides õppis 1945/46. õppeaastal 13,6% õpilastest, siis 1952/ 53. õppeaastal oli neid 25,6%. Õpilaste arv suurenes ka rahandus- ja kaubandustehnikumides ning teistes viimasel ajal nõukogude hariduspoliitikat arvestavalt avatud õppeasutustes. Õpilaste üldarv 1944/45. õppeaastaga võrreldes 1952/53. õppeaastal kahekordistus.

Suurimateks keskeriõppeasutusteks vabariigis kujunesid Tallinna Kommunaal-Ehitustehnikum ja Tallinna Mäetehnikum, kus 1952. aastal õppis vastavalt 1022 ja 906 õpilast. Enam kui 400 õpilast oli Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumis, Tallinna Merekoolis, Väimela

Loomakasvatustehnikumis, Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumis ning Tartu Meditsiinilises Keskkoolis. Teistes keskeriõppeasutustes oli õppijate arv 100 – 400 vahel, 300 – 400 õpilasega oli neist kuus, 200 – 300 õpilasega 11 ja 100 – 200 õpilasega 17. Vähem kui 100 õpilast oli Eesti Riiklikus Koreograafilises Koolis, Tartu Kujutava Kunsti Koolis ja 1952. aastal avatud Mõdriku Põllumajandustehnikumis.

4.5. Õppe- ja kasvatustöö. Õppetajaskond

1944/45. õppeaastal töötasid tehnikumid ja teised keskeriõppeasutused enamasti seniste, veel vähe muudetud õppeplaanide alusel. Järgmiseks õppeaastaks koostati ja alustati tööd uute nõukogulike õppeplaanide järgi. Tehnikumide teistele, kolmandatele ja neljandatele kursustele koostati eraldi ülemineku õppeplaanid. Eesmärgiks oli 1945/46. õppeaasta kestel kõigi lahknevuste kaotamine, et alates 1946/47. õppeaastast oleksid kõik õppegrupid kõigis tehnikumides olnud suutelised õppetööd korraldama uute, üleliiduliste õppeplaanide järgi. Üldainetes tõlgiti eesti keelde ja saadeti tehnikumidele kõik üleliiduliselt kehtivad õppeprogrammid (välja arvatud vene keele ja kirjanduse programm). Eriainetes koostati osalt uued, osalt kasutati vanemaid õppeprogramme.

Järgnenud aastatel süvenes Eesti õppeasutuste üleliidulisele sarnasusele lähendamine õppeprogrammide kaudu. Kinnitati uued NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeeriumi õppeplaanid ja -programmid. Muusikakoolides viidi 1950/51. õppeaastast kõigil kursustel sisse ka üldhariduslike ainete õpetamine.⁵⁵ Seni olid muusikakoolide õpilased õppinud paralleelselt üldhariduslikes keskkoolides. Erandina lubati oma õpinguid üldhariduskoolis lõpetada ainult neil muusikakoolide III ja IV kursuse õpilastel, kes 1950. aasta juunis lõpetasid keskkooli IX või X klassi.

Õppimine keskeriõppeasutustes oli esialgu tasuta. 1. jaanuarist 1946 seati sisse õppemaks järgmises ulatuses: Tallinnas 200 rubla aastas, mujal asuvates õppeasutustes 150 rubla aastas.⁵⁶ Õhtustes ja kaugõppeosakondades võeti õppemaksu ettenähtud summast pooles ulatuses.

Õppetöö toimus eesti keeles. Tallinna Merekoolis, Tallinna Mäetehnikumis, Kohtla-Järve Põlevkivitöötlemise Tehnikumis, Tallinna Elektromehaanika Tehnikumis ja mõnes teises koolis avati eesti õppekeelega õpperühmade kõrval vene õppekeelga rühmad.

Õppetöö põhivormiks jäi õppetund, millele lisandus praktiline töö laboratooriumides, töökodades, õppemajandites, harjutuskoolides, kliinikutes ja mujal. Klassiõpet täiendas õpilastele

ülesantu iseseisev õppimine kodus või internaatides. Esimestel kursustel asetati pearõhk üldainetele, viimastel kursustel aga eriainetele.

Õpikute vähesusest tingitult kasutati üldainetes sageli üldhariduskeskkoolide õpikuid, eriainetes õpetajate loengukonspekte. Mõningat abi erialase nõukogude kirjanduse osas saadi teistelt liiduvabariikidelt.

Tähtis osa teoreetiliste tundide ja praktiliste tööde kõrval kuulus tootmispraktikale, milleks vanemate kursuste õpilased suunati teatud ajaks (näiteks neljaks või kaheksaks nädalaks) praktikale selleks ettenähtud kohtadesse.

Tööstuslike tehnikumide õpilased sooritasid praktika tehastes, vabrikutes, kaevandustes, ehitustel ja teistel objektidel, põllumajanduslike tehnikumide õpilased õppemajandites, kolhoosides, sovhoosides, masina-traktorijaamades jne.

Õppe- ja tootmispraktika viidi läbi vastavalt varem kinnitatud õppe- ja tootmispraktika plaanile, mis koostati ja kinnitati õppeasutustes igal aastal. Tootmispraktikat püüti korraldada paremates ettevõtetes. Selleks kinnistati igale õppeasutusele oma kindel ettevõtte. Kui seda ei õnnestunud teha, siis korraldati praktika lepingu alusel ettevõttega.

Õpilaste metoodilist juhendamist praktilal viisid läbi praktika juhendajad, kes määrati tehnikumi direktori poolt peamiselt õppeasutuse erialapedagoogide hulgast. Eesti praktika-baaside kõrval hakati kasutama ka teiste liiduvabariikide praktikabaase. Nii viibisid Eesti põllu-majandustehnikumide õpilased 1946. ja 1947. aastal neljakuulisel tootmispraktilal Abhaasia ANSV-s, Tallinna Industriaaltehnikumi õpilased 1947. aastal diplomieelsel praktilal Leningradi ehitustel, Tallinna Merekooli ja Tallinna Kalandustehnikumi õpilased tegid sõidu-praktikat Läänemerel, Valgel merel, Atlandi ookeanil.

Pärast diplomiprojekti kaitsmist või riigieksamite sooritamist said õpilased tehnika kutse ja diplomi keskeriõppeasutuse lõpetamise kohta. Seejärel siirduti kas praktilisele tööle erialal või edasi õppima kõrgemasse õppeasutusse. Kuna Eesti NSV-le laiendati üleliiduliselt kehtivad eeskirjad keskeriõppeasutuste lõpetajate töölesuunamise kohta, siis võisid koheõppida õpinguid kõrgemates õppeasutustes jätkata vaid parimad lõpetajad (5 % lennust). Nii näiteks suunati 1946. aastal Haridusministeeriumi tehnikumide 715 lõpetanust edasi õppima 35, 1947. aastal aga 872 lõpetanust edasi õppima 51 parimat.

Õppe- ja kasvatustöö lahutamatuks osaks muudeti nn. poliitiline kasvatustöö, mille eesmärgiks oli õpilastes kommunistliku maailmavaate kujundamine. Klassijuhatajatundides ja õpilaste

jaoks moodustatud poliitringides hakati muude küsimuste kõrval arutama sise- ja välispoliitilisi küsimusi.

Ideoloogilise mõjutusvahendina hakati kasutama õpilaste komsomoliorganisatsioone. Esialgu olid need väikesed, sest õpilastele ei meeldinud nendesse astuda. Kuid aasta-aastalt surve nendesse astumiseks suurenes ning 1950. aastate algul kuulus paljudes õppeasutustes Kommunistliku Noorsooühingu liikmeskonda rohkem kui pool õpilastest. Kommunistliku Noorsooühingu põhiülesandeks loeti kaasa aitamine kaasõpilaste poliitilise teadlikkuse kasvule ja kodanlikest iganditest vabanemisele, kuid ka initsiaatoriks olemine õppeedukuse ja distsipliini tõstmisel, mahajääjate abistamisel, poliitvestluste korraldamisel, seinalehtede väljaandmisel, teatrite ja kinode ühiskülastamisel, ekskursioonide korraldamisel jne. Linnades võtsid õpilased koos õpetajatega osa oma linnas ühiskondlikest taastamistöödest, varemete koristamisest ja teistest üritustest. Enamik tehnikumide õpilasi võttis osa ka koolihoonete remonttöödest ja aitasid kaasa küttepuude ülestöötamisel ja vedamisel oma õppeasutusele.

Keskeriõppeasutustes arendati klassivälist tegevust aine- ja kunstilise isetegevuse ringides, kehakultuurikollektiivides jm. Kõigi õppeasutuste juures alustasid tegevust mitmesugused, nt. kirjandus-, ajaloo-, poliit-, muusika-, laulu-, füüsika-, keemia- jt., ringid. Aineringides korraldati referaatkoosolekuid, küsimuste-vastuste õhtuid, vestlusi, tehti katseid jne. Vaatamata raskustele ruumidega ja õpilaste suurele töökoormusele oli õpilasingide tegevus elav. Seda aitasid süvendada iga-aastased maakondlikud ja vabariiklikud koolinoorte kunstilise isetegevuse ja omaloomingu olümpiaadid, kuhu pääsesid edasi parimad õpilased ja kollektiivid.

Kutseõppeasutustes arendati edukalt sporditegevust. Kõigi õppeasutuste juures tegutsesid kehakultuurikollektiivid, mis arendasid oma tööd eriala- (käsipalli-, ujumis-, võimlemis-, kergejõustiku-, raskejõustiku-, suusa-, male-kabe- jt.) sektsioonide kaudu. Enamikul õppeasutustest olid oma võimlad. Koolimajade juurde hakati rajama spordiväljakuid. Populaarsed suusa- ja jooksuprossid haarasid peaaegu kõiki õpilasi. Mitmetes õppeasutustes tegeles kehakultuuriga õpilaste enamik. Näiteks Tallinna Elektromehaanika Tehnikumis kuulus 1949/50. õppeaastal spordikollektiivi liikmeskonda 92% õpilastest. Tehnikumis töötas kokku 10 sektsiooni, neist arvukamad olid käsipalli ja kergejõustikusektsioonid.

Sõjajärgseil aastail oli keskeriõppeasutustel raskusi tööks sobivate õpetajate leidmisega. Eriti oli raskusi tehnilistel aladel. Terav puudus oli matemaatika ja füüsika õpetajatest. Vajaka jäi ka ajaloolastest ning majanduslike distsipliinide õpetajatest.⁵⁷ Sellest tingitult töötasid paljud õpetajad lisaks põhitöökohale kohakaaslastena või võtsid endale tunde üle normi. Rohkem kui

pooled keskeriõppeasutuste õpetajatest ei omanud nõutavat kõrgemat haridust. 1945. aastal oli Eesti NSV keskeriõppeasutuste 893 õppejõust (üleliidulisse alluvusse kuulunud tehnikumide kohta andmed puuduvad) kõrgem haridus 407 inimesel ehk 43,3 protsendil, 1949. aastal 1180 õppejõust 583-1 ehk 49,4 protsendil ja 1952. aastal 1269 õppejõust 670-1 ehk 52,8 protsendil.⁵⁸ Seega paranes, võrreldes 1940. aastate teise poolega, mil kõrgemat haridust omavate isikute hulk oli alla 50 protsendi, õppejõudude kvalifikatsioon tunduvalt.

Tähtsat kohta õppejõudude erialaste teadmiste tõstmise kõrval omas ka poliitiliste teadmiste omandamine. Paljud tehnikumide õppejõududest õppisid marksismi-leninismi õhtuülikoolis. Loodi parteiorganisatsioonid keskeriõppeasutuste juures. Kui 1946. aastal oli Eesti NSV keskeriõppeasutuste õppejõudude hulgas vaid 58 ÜK(b)P liiget või liikmekandidaati, siis 1950. aastal oli neid 141.

Hoolimata raskustest, saavutasid paljad Eesti NSV keskeriõppeasutuste õppejõud neil aastail töö organiseerimisel ning õppe- ja kasvatustöös häid tulemusi. Märkides ära Rakvere Käsitööstusliku Tehnikumi direktori teeneid õppeasutuse töölerakendamisel ning õppe- ja kasvatustöö korraldamisel kirjutas "Nõukogude õpetaja" 9. märtsil 1945: "Rakvere nais-käsitööstusliku tehnikumi direktor sm. Anne Linvald asus oma kooli taastama olukorras, kus kooliruumid ühes kogu sisseseadega olid sõjamõllus maha põlenud. Ennastsalgavate pingutuste abil on suutnud sm. Linvald viia kooli töö taas normaalsele tasemele."

Taolise ennastsalgavusega töötasid paljud keskeriõppeasutuste direktorid ja õppejõud, mille eest üsna mitmeid autasustati NSV Liidu ordenite ja medalitega. Näiteks NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega autasustati medaliga "Töövapruse eest" Tallinna Kehakultuuri-tehnikumi direktori asetäitjat I. Lukini, Tallinna Elektromehaanika tehnikumi õppejõudu A. Krulli, Tallinna Tekstiili- ja õmblustehnikumi direktorit H. Luike ning Tallinna Rahanduse ja Krediidi Tehnikumi õpetajat P. Raudseppa. Medal "Eeskujuliku töö eest" anti Tallinna Mäe-tehnikumi õpetajale L. Zagerile ning orden "Austuse märk" Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumi direktorile E. Jõgile. Paljusid õppejõududest autasustati rinnamärgiga "Haridustöö eesrindlane", mitmele anti Eesti NSV teenelise õpetaja aunimetus.

4.6. Keskeriõppeasutuste materiaalne baas

Sõjajärgsetel aastatel oli koolidel õppetöö korraldamisel mitmeid raskusi. Kõige raskem oli ruumidega, kuna sõjategevuses olid hävinud paljude õppeasutuste hooned. Seetõttu tuli esimestel aastatel pärast sõda mitmel tehnikumil kasutada allüürnikuna kas teiste tehnikumide või üldhariduslike koolide ruume, kus töötati teises või kolmandas vahetuses. Näiteks paiknesid Tallinna Elektromehaanika Tehnikum, Tallinna Industriaaltehnikum ja Tallinna Mäetehnikum pikemat aega ühises hoones Pärnu mnt. 57. Tallinna Arve- ja Plaanindustehnikum töötas teise vahetusena üldharidusliku keskkooli ruumides, kusjuures rohkem kui 400 õpilasega tehnikumil ei olnud ühtegi administratiivhoonet, kabinetti, laboratooriumi ja eriklassi.⁵⁹ Raskusi ruumidega oli ka väljaspool Tallinna. Näiteks asus Rakvere Kergetööstuse Tehnikum üldhariduslikus koolis (kus töötas veel 3 kooli), Viljandi Arve- ja Tööstustehnikum laialipaisatuna kahes kohas vahemaaga üle 1 km jne. Vahetustega töötamine raskendas nii õppetöö organiseerimist, kui ka õppekabinettide, laboratooriumide, õppetöökodade ja ühiselamute rajamist. Ruumide kitsikuse kõrval oli raskusi ka kütte ja valgustusega, oli puudus õpikute, õppeabinõudest, koolimööblist jne. Sageli ei saanud rahule jääda õpilaste elu-olulise teenindamisega. Nii ei olnud ühiselamuid ühelgi Hariduse Rahvakomissariaadile allunud tehnikumil, nende organiseerimine sõjajärgses olukorras oli raske. Ühiselamute puudumine avaldas takistavat mõju maalt pärinevate noorte astumisel linnades asuvatesse tehnikumidesse. Nii võeti 1945/46. õppeaastal Hariduse Rahvakomissariaadi tehnikumide esimestele kursustele planeeritud 2580 õpilase asemel vastu vaid 1963 ehk 76 protsenti.⁶⁰

Piiratud ulatuses abistati õpilasi orderitega rõivastele ja jalatsitele. Soodsamas olukorras asusid põllumajanduslikud õppeasutused, kus kõikide tehnikumide juures olid ühiselamud ja organiseeritud ühistoitolustamine.

Kõigist esinenud raskustest saadi ajapikku ühel või teisel viisil siiski üle ning õppeasutused hakkasid töötama järjest soodsamates tingimustes. Võimaluste piirides rajati uusi ühiselamuid ja organiseeriti ühistoitolustamist (tehnikumide õpilastele antud tööliskaartide alusel). Rohkem hakati saama õppevahendeid, paranes varustamine koolimööbli, õpikute, õppeabinõudega. Paranema hakkas tehnikumide olukord ka õpperuumide osas. Kiiremini lahenes see küsimus rajoonilinnades, kauem võttis aega Tallinnas ja Tartus. Nii said iseseisvad hooned Kuressaare Tööstustehnikum ja Rakvere Kergetööstuse Tehnikum* [* See hoone anti tegevuse lõpetamise järel 1952. aastal Rakvere Pedagoogilisele Koolile.], laiendati Tallinna Elektromehaanika Tehnikumi, Tallinna Arhitektuuri- ja Ehitustehnikumi ning mõne teisegi õppeasutuse käsutuses

olevaid ruume. Siiski pidid veel mitmed õppeasutused (Tallinna Tekstiili- ja Õmblustehnikum, Tallinna Kalandustehnikum, Kohtla-Järve Põlevkivi-töötlemise Tehnikum jt.) töötama rasketes tingimustes.

Sõjajärgses korterikriisi olukorras oli suur tähtsus internaatide korraldamisel, mis oleksid aidanud likvideerida ka õpilaste suurt väljalangevust (esimestel aastatel oli see mõnes tehnikumis rohkem kui 20 %). Osa tehnikume olid ühiselamute poolest sõjajärgseil aastail väga raskes olukorras. Näiteks õnnestus Tallinna Elektromehaanika Tehnikumis ja Võru Tööstustehnikumis esmakordselt organiseerida ühiselamud alles 1946/47. õppeaastal, mõnedes veelgi hiljem. Uute internaatide organiseerimise tõttu laienes ühiselamukohtade arv aasta-aastalt. Kui 1946/47. õppeaastal kasutas ühiselamukohti 1905 inimest, siis 1950/51. õppeaastal oli neid 4375 ja 1952/53. õppeaastal 7185 (neist 1561 õppeasutuse poolt üüritud erakorteris).⁶¹ Siiski tundsid keskeriõppeasutused ühiselamukohtade järele puudust ka 1950-ndatel aastatel. Ühiselamute vähesus oli eriti maalt linnadesse õppima tulnud noortele takistuseks, sest nad pidid otsima elukohta erakorterites, kus töö- ja elutingimused olid sageli ebarahuldavad. See omakorda põhjustas õpilaste tehnikumidest väljalangemise.

Sõja ja okupatsiooni tõttu olid tugevasti kannatanud õppekabinettide, laboratooriumide ja töökodade sisseseaded, enamikul juhtudel olid nad koguni hävinud (peamiselt põlenud).

Ruumide kitsikus ja mitmes vahetuses töötamine takistasid tehnikumidel kabinettide ja laboratooriumide organiseerimist ning varustamist, mis omakorda raskendas praktikumide läbiviimist. Kuid koos olukorra paranemisega ruumide osas said ka laboratooriumid ja kabinetid paigutatud parematesse tingimustesse, mis võimaldas senisest efektiivsemalt täiendada nende sisustust. Peale tsentraliseeritud korras saadud õppeabinõude ja seadmete saavutati üsna tõhusaid tulemusi laboratooriumide sisseseadete soetamisel ka nende isevalmistamisel ja detsentraliseeritud korras hankimise teel.

Kuid kabinettide, laboratooriumide ja õppetöökodade sisseseadete täiendamist piiras rahaliste vahendite nappus. 1947.-1949. aastal toimunud tehnikumide reorganiseerimise ja erialade arvu suurendamise tõttu kasvas nõudmine varustuse järele veelgi. Tööstuslike erialade osakaalu suure kasvuga oli vajalik ka hoonete fondi vastav laienemine, ilma milleta ei olnud kabinettide, laboratooriumide ja töökodade sisseseadete täiendamine üldse mõeldav. Kuna peale erialade laienemise ja sellest tingitud täiendava nõudmise sisseseadete järele Eesti NSV Haridusministeeriumil tekkis raskusi ka tehnikumide õppemetoodilise juhtimisega, siis otsustati tööstuslikud tehnikumid üle anda nendele ministeeriumidele, mis peamiselt vajasisid tehnikumist

väljuvat kaadrit. See sai teoks 1950. aastate esimesel poolel. Seetõttu jäid materiaalse baasi täiendamisega seotud küsimused teravalt päevakorda ka järgnevatel aastatel.

Aastail 1945-1952 lõpetas Eesti NSV keskeriõppeasutused kokku 12 193 inimest, neist päevase osakonna 11 973 (98,2 %), õhtuse osakonna 129 (1,1 %) ja kaugõppeosakonna 91 inimest (0,7 %). Keskeriharidusega spetsialistide ettevalmistamise dünaamikat neil aastail kajastab tabel 3.

Tabel 3

Osakond	A a s t a d								Kokku
	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	
Päevane	327	1030	1496	1750	2078	1684	1754	1854	11 973
Õhtune	-	42	44	17	18	26	12	30	129
Kaugõppe	-	-	-	21	9	14	18	29	91
Kokku	327	1042	1510	1788	2105	1724	1784	1913	12 193

Tabel 4

Jrk. nr.	Erialad	A a s t a d								Kokku
		1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	
1.	Majanduse	96	173	297	318	364	379	140	162	1929
2.	Kergetööstuse	33	418	435	207	333	178	92	74	1777
3.	Tööstuse	25	58	95	158	494	544	569	571	2507
4.	Põllumajanduse	95	297	207	440	343	39	331	393	2145
5.	Medit siini	31	45	302	441	371	268	252	300	2010
6.	Muusika	3	2	17	25	35	33	46	52	213
7.	Rahanduse ja kaubanduse	12	19	130	76	47	170	259	253	966
8.	Kehaline kasvatus	-	-	-	74	79	68	48	47	316
9.	Juristid	-	30	27	49	39	45	47	61	298
	Kokku	295 [*]	1042	1510	1788	2105	1724	1784	1913	12193

^{*} Võrreldes tabeliga 3 ei ole siin arvesse võetud Tallinna Toitlus- ja Belkoolikasvatuse Tehnikumi 32 patronaazi ja koolieelse kasvatuse eriala lõpetanud.

Koostatud A. Kenniku kandidaativäitekirja "Kesk-erihariduse areng Nõukogude Eestis (1944-1961)" andmetel.

Seega kuulus domineeriv osa keskeriharidusega kaadri ettevalmistamisel statsionaarsele osakonnale, õhtuse ja kaugõppevormi osakaal oli neil aastail veel väga väike.

Kaadri ettevalmistamisest erialagruppide kaupa annab ülevaate tabel 4.

Näeme, et Eesti NSV industrialiseerimisest tingitud hariduspoliitika, mis taotles kaadri ettevalmistamise vähendamist kergetööstuse ja majanduse ning suurendamist tööstuse erialadel, andis esialgseid tulemusi juba 1940. aastate lõpul (1949. aastal olid esmakordselt ülekaalus

tööstuse erialad), täiel määral väljendus see aga 1950. aastate algul. Mitmes õppeasutuses lõpetati kergetööstuse ja majanduse erialadel spetsialistide ettevalmistamine hoopis. Väga kujukalt iseloomustab spetsialistide ettevalmistamisel sel ajal toimunud murrangut asjaolu, et alates 1951. aastast oli tööstuse erialadel rohkem lõpetanuid kui majanduse ja kergetööstuse erialadel kokku.

Põllumajanduslikud tehnikumid kujunesid sel ajavahemikul kaadri sepikojaks vabariigi kollektiviseeritud põllumajandusele.* [*Vähene lõpetanute arv 1950. aastal seletub õppeaja pikenemisega.] Kui 1945. aastal oli põllumajanduslikes tehnikumides lõpetanuid vaid kolmel erialal (agronoomia, aiandus, kodumajandus), siis järgnevatel aastatel sai vabariik spetsialiste ka zootehnika, metsamajanduse, maakorralduse jt., kokku 12 erialal. 1951. aastal lõpetas esimene lend noori väga vajalikul maaparanduse, 1952. aastal põllumajandusliku raamatupidamise erialal.

Vabariigi kultuuri-, meditsiini- jt. asutuste vajadusi erialase kaadri järele püüdsid rahuldada ka teised keskeriõppeasutused.

12 ERA, f.R-1941, nim. 4, s. 1, l. 65, 66

13 ERA, f. R-1941, nim. 4, s. 5. 1. 40.

14 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 31, l. 14

15 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 17, l. 185.

16 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 28, l. 40; s. 29, l. 11; s. 31, l. 46, s. 54, l. 54.

17 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 28, l. 63.

18 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 61, l. 23.

19 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 18, l. 15.

20 ERA, f.R-1941, nim. 2, 61, l. 21.

21 Vt. samas, l. 24

22 ERA, f. R-1941, nim. 3, s. 7, l. 58.

23 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 54, l. 79.

24 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 61, l. 25.

25 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 18, l. 16.

26 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 46, l. 47.

27 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 33, l. 139.

28 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 39, l. 2.

29 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 18, l. 1.

30 ERA, f. R-1941, nim. 3, s. 7, l. 62.

31 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 18, l. 19.

32 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 18, l. 28.

33 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 61, l. 35.

34 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 59, l. 36.

35 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 41, l. 43; s. 61, l. 29.

36 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 34, l. 66.

37 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 61, l. 30.

38 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 41, l. 43; s. 61, l. 29.

39 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 61, l. 34.

40 ERA, f. R-1941, nim. 2, s. 49, l. 17.

41 V. Sirk, Nõukogude haridussüsteem Eestis. – <http://www.okupatsioon.ee/1940/haridus.html>

42 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 46, l. 137.

43 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 83, 30, 41; s. 84, l. 36.

44 Vt. (A. Kennik, Kesk-erihariduse areng Nõukogude Ees_tis (1944 – 1961). Väitekirjajalookandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tallinn, 1972, lk. 62, 63.

45 Eesti NSV Teataja 1946, nr.3, art.332.

46 O. Sepre, Aruanne "Eesti NSV rahvamajanduse taastamise ja arendamise viisaastaplaan 1946 – 1950." Eesti NSV Ülemnõukogu 6. Istungjärgule. Noorte Hää, 04. Juuli 1946, nr. 164.

47 ERA, f. R-1205, nim. 2, s. 444, l. 10.

48 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 278, l. 13.

49 ERA, f. R-1205, nim. 2, s. 660, l. 62.

50 A.Kennik, Keskerihariduse areng Nõukogude Eestis (1944-1961), lk. 72.

51 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 511, l. 116-118; s. 595, l. 194.

52 См. Медынский, Е.Н. Просвещение в СССР. Москва 1955, стр. 143

53 Денейко, М.М. 40 лет народного образования в СССР, Москва 1957, стр. 254

54 ERA, f. R-1287, nim. 4, s. 25, l. 4; s. 30, l. 2

55 ERA, f. R-1205, nim. 2, s. 660, l. 35.

56 Eesti NSV Teataja 1946, nr. 26, art. 214.

57 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 101, l. 3.

58 ERA, f. R-10, nim. 10, s. 236, l. 25-26.

59 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 101, l. 5.

60 ERA, f. R-14, nim. 3, s. 101, l. 6.

61 ERA, f. R-10, nim. 10, s. 236, l. 25-27, 29-61, 65, 157-163.